આચાર્ય શ્રી વિજયકલ્યાણસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્યરત્ન

પ્રવર્તક કવિરાજ મુનિ શ્રી દુર્લભવિજયજી મહારાજ

નાનાનુ નામ રામચંદ (ઉર્ફે ડાહ્યાભાઈ) હતુ ત્રિભુવનભાઇ નાની ઉમરમા જ દેવલોક થયા બે પુત્રો અને એક પુત્રી તેમજ પોતાના પત્નિ અને પોતે જ્યારે ડાહ્યાભાઈ છ મહિનાના થયા ત્યાં પિતાશ્રી ડામરશીભાઇ સ્વર્ગવાસી થયા હવે કુટુબનો ભરણ પોષણ અને સંસાર વ્યવહાર ઇશ્વરભાઈ ઉપર આવ્યો ડાહ્યાભાઇએ પોતાના ગામ પાલડીમા બે ચોપડીનો અભ્યાસ કર્યો ડાહ્યાભાઇ ૧૫ વર્ષની ઉંમરે પોતાના લાખણી મામા તેમજ રાજપુરમા પોતાના બેન મેનાબેનને ત્યા રહ્યા ૧૭ વર્ષની ઉમરે પાલનપુરથી અમદાવાદ આવ્યા દોશીવાડાની પોળમા રહેતા શેઠ મોહનલાલ મગનલાલ ઝવેરીની ઓળખાણ થઈ એમને ત્યા જ ડાહ્યાભાઇ રહ્યા અને એમના કુટુબમા દૂધ સાકરની જેમ ભળી ગયા શેઠ મોહનભાઇને ડાહ્યાભાઇ વિના ચાલે નહિ કારણ કે ડાહ્યાભાઈ મિલનસારી અને આનદી હતા ધર્મની સર્વ શુભ પ્રવૃત્તિ સાથે રહીને જ કરતા ડાહ્યાભાઈ ધર્મધ્યાનમાં ખૂબ આગળ વધ્યા તેથી તેમને સંસાર અસાર લાગ્યો અમદાવાદમા મણુભાઈને વડે પૂ૦ આ૦ શ્રી નિતિસૂરી મ૦ ના૦ પાસે ઉપધાન કર્યા, અને માળ પહેરી ઉ૦ ધર્મવિજયજી મ૦સા૦ પાસે દોઢ માસનુ શુભ પ્રધાન તપ આયબિલથી કર્યું વર્ધમાનતપની પચ્ચીસ ઓળી, વિશસ્થાનક તપની ઓળી આયબીલથી કરી નવપદની ઓળી તેમજ ઉજમફઇની ધર્મશાળામા ચોસઠ પહોરી પૌષધ સાથે અઠ્ઠાઇની તપસ્યા કરી એવી અનેક આરાધના કરી પછી પાલીતાણામાં પૂ૦ આ૦ નિતિસૂરી મ૦ સા૦ની નિશ્રામા

પરમ સુખની પ્રાપ્તિ

આ જગતમા સર્વ જીવો એકાન્ત સુખની અભિલાષાવાળા છે છતા અભિલાષા માત્રથી સુખ પ્રાપ્ત થતુ નથી સુખને પ્રાપ્ત કરવા પુરુષાર્થ પણ કરે છે, છતા સુખ મેળવી શકાતુ નથી કારણ કે ધર્મને છોડીને કોઈ પણ પદાર્થ સુખ-એકાન્ત સુખ આપી શકે તેમ છે જ નહિ

આજ સુધી પ્રત્યેક જીવે અનતાનત ભવો કર્યા, કેટલીયવાર વ કે મનુષ્યના ભવો પ્રાપ્ત કરી દેવતાઓના રત્નજડિત મહેલો, વ્ય વસ્ત્રાભૂષણો અને પાચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોને ભોગવ્યા, પુત્રો, મિત્રો અને સ્વજનોથી સુખ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કર્યો,

પ્રકરણ : ૨

પ્રમાણ સાહિત્ય

વર્તમાન સમયમા ત્રિભુવન ઉપકારી પરમાત્મા મહાવીર સ્વામીનુ શાસન ચાલે છે પ્રભુ મહાવીરના જીવે નદન મુનિના ભવમા વિશ્વના નર્વ જીવોનુ કલ્યાણ કરવાની પ્રબળ ભાવનાથી જે તીર્થંકર નામકર્મનો નિકાચિત બધ કર્યો તેનો ઉદય ત્રીજા મહાવીરસ્વામીના ભવમા તીર્થંકરપણારૂપે થયો

શ્રી મહાવીરસ્વામીજી ત્રીશ વર્ષ ગૃહવાસમા રહ્યા, ત્યારબાદ સયમ સ્વીકારી બાર વર્ષ અસહ્ય ઉપસર્ગો સહન કરી આજથી (૨૦૨૯ + ૪૭૦ + ૩૦ =) ૨૫૨૯ વર્ષ પૂર્વે તેઓશ્રીએ વૈશાખ શુક્લ દશમીના દિવસે ચાર ઘાતીકર્મનો ક્ષય કરી નિર્મળ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું

, કરી, તેમા જેની સર્વ પ્રથમ રચના કરી તેને 'પૂર્વ' કહેવામા
, આવે છે ત્યારબાદ સર્વ પ્રથમ આચારાગ આદિના ક્રમે અ ગોની
ગોઠવણુ થાય છે

શેષ ગણધરોએ પોતપોતાના નિર્વાણકાળે પોતપોતાનો પરિ
વાર પચમ ગણધર શ્રી સુધર્માસ્વામીજીને અર્પણ કરેલ તેવી
શ્રી મહાવીર પ્રભુના શાસનમા વતમાનકાળે જે કઈ વિદ્યમાન
છે તે સર્વ શ્રી સુધર્માસ્વામિજીની પર પરાનુ છે

બારમા અ ગ દૃષ્ટિવાદમાથી પૂર્વ આદિનો ક્રમે ક્રમે વિચ્છેદ
તાં કેટલેક કાળે સર્વથા દૃષ્ટિવાદનો વિચ્છેદ થયો

દુષ્કાળ આદિના કારણે આવૃત્તિ ન થતા જ્ઞાન ભૂલાવા લાગ
સમયે પ્રથમ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિજીની નિશ્રામા પાટલિપુત્ર
ને ત્યારબાદ સ્કદિલાચાર્ય તથા નાગાર્જુનના સમ... ...
જ વ લભિમા વાચનાઓ થઈ

છેવટ શ્રી મહાવીરપ્રભુના નિર્વાણ પછી ૯૮૦ ... ...
શ્રી દેવર્દ્ધિગણિની નિશ્રામા ...

જેમાના મુખ્ય મુખ્ય નીચે મુજબ છે

(૧) પૂ ઉમાસ્વાતિજી મ જેમણે તત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર વગેરેની રચના કરી છે જેમની 'દુ કાણુમા ઘણુ જણાવવાની શક્તિ 'ને આ૦ હેમચંદ્રસૂરિજીએ ઉપોમાસ્વાતિ મ ગૃહીતાર ' કહી સર્વશ્રેષ્ઠ જણાવેલ છે

(૨) આ સિદ્ધસેન દિવાકરજી જે જાતે મહાવિદ્વાન બ્રાહ્મણ હતા પણ આ૦ વૃદ્ધવાદિસૂરિજીથી શાસ્ત્રાર્થમા પરાભવ પામવાથી તેઓશ્રીના શિષ્ય થયા હતા આ આચાર્યશ્રીએ જૈન સાહિત્યમા સર્વ પ્રથમ ન્યાય ઉપર કેટલાક ગ્રંથો લખ્યા. ન્યાયાવતાર ગ્રંથમા માત્ર ૩૨ શ્લોકમા ન્યાયના સમગ્ર પ્રદેશને આવરી લીધો છે સન્મતિતર્ક મા ત્રણ કાંડમા દાર્શનિક વિષયોનુ ખુબ સૂક્ષ્મતાથી નિરુપણ કર્યુ છે જેના ઉપર શ્રી ઉપા યશો વિજયજી મ. સાહેબે વિસ્તૃત ટીકા રચેલ છે આ ઉપરાંત કલ્યાણ મંદિર સ્તોત્ર વગેરેની રચના કરેલ છે કવિ તરીકે તે અદ્વિતીય હતા

(૩) આ હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મ જેઓશ્રી જાતે બ્રાહ્મણ હતા સર્વ વિદ્યાઓના તેઓશ્રી જ્ઞાતા હતા તેમની વિદ્વત્તાનુ તેમને એટલુ ગૌરવ હતુ કે જેને લીધે 'હુ જે ન જાણુતો હોઉં તે જો કોઈ બીજો જાણતો હોય તો તેને મારા ગુરુ તરીકે સ્થાપુ ' એવી ભીષણ પ્રતિજ્ઞા સ્વીકારી હતી

એક સાધ્વીજી મ.થી ઉચ્ચારાયેલ પ્રાકૃત ગાથાનો તાત્પર્યાર્થ પોતે સમજી ન શક્યાથી સાધ્વીજી મ સાહેબે બતાવેલ આચાર્ય મ. પાસે તેનો ભાવાર્થ સમજી પ્રતિજ્ઞાનુસાર તેમની પાસે

પણ તેમની અનુપમેય કૃતિ છે જેની ઉપર તાર્કિક શિરોમણિ મલ્લિસેને 'સ્યાદ્વાદ મંજરી' નામે વિસ્તૃત ટીકા રચેલ છે જે આજે તર્ક વિષયમા અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિ પૂર્વકનો હોઈ ગ્રંથ તરીકે ગૌરવ લે છે

(૫) ઉપા યશોવિજયજી મ૦ જેમની તર્કશક્તિ ભલભલા વાદીઓને મૂગા બનાવે છે જેમની અનેકાનેક કૃતિઓ આગમ જેટલુ મહત્ત્વ પામેલ છે, જેમની કૃતિઓમા 'પ્રતિમાશતક' ગ્રંથ અનન્ય આકર્ષણ કરે તેવો છે અષ્ટસહસ્રી વિવરણ, જ્ઞાન બિંદુ જૈન તર્કભાષા, આત્મખ્યાતિ, ન્યાયબિંદુ આદિ અનેક ગ્રંથોનુ તેઓશ્રીએ પોતાની આગવી પ્રતિભાથી સર્જન કર્યુ છે

જેઓશ્રીએ કાશી આગ્રામા ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્યનુ બિરૂદ મેળવ્યુ હતુ

આ ઉપરાન્ત શ્રી વાદિદેવસૂરિજીનો પ્રમાણનય તત્ત્વાલોકા લંકાર, શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિજીના કર્મગ્રંથો, ઉપા ધર્મસાગરજીનો કુપક્ષકૌશિક સહસ્રકિરણ, ઉપા વિનયવિજયજી મ૦શ્રીનો લોક પ્રકાશ આદિ અનુપમેય સર્જન છે જેમા જૈન ધર્મના સર્વ પાસાઓની વિવિધ રીતે વિચારણા કરેલ છે

ભક્તિરસમા પણ અનેક પૂજ્યોએ વિવિધ સર્જનો કર્યા છે જેમા ચિદાનંદજી તથા આનંદઘનજીના પદો, દેવચંદ્રજી, માન વિજયજી, ઉદયરત્ન આદિ કૃત ચોવિશીઓ આદિ આજે લોક ... જન્ય કરી રહેલ છે

પ્રકરણ ૩

તત્ત્વ મીમાંસા

જગત્ એટલે શુ ? તેનુ સ્વરૂપ કેવુ છે ? તે શાનાથી બનેલુ છે ? આવા પ્રશ્નો થાય તે અસ્વાભાવિક નથી.

શાન્ત સ્વસ્થ ચિત્તે વિચારતા એમ જણાય છે કે જગત્ માત્ર બે જ તત્ત્વનુ છે તે તત્ત્વ છે (૧) જડ અને (૨) ચેતન.

આ બ નેને સામાન્યથી દ્રવ્ય કહેવામા આવે છે, દ્રવ્યની વ્યાખ્યા કરતા શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મ૦ તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રમા જણાવે છે કે 'ગુણપર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્' જેની અ દર ગુણ અને પર્યાયો રહે તે 'દ્રવ્ય'

અતરાય કર્મ પાચ પ્રકારે બાધે છે અને તેના માઠા ફળ પણ પાચ પ્રકારે ભોગવે છે

આ પ્રમાણે યથામભવ આઠ આદિ પ્રકૃતિનો બધ તે પ્રકૃતિ બધ કહેવાય છે

(૨) સ્થિતિબધ –જે કર્મ આત્મા સાથે જ્યારે ચોટે છે ત્યારે તે કર્મ આત્મા સાથે કેટલા કાળ સુધી રહેશે તેની જે કાળમર્યાદા નક્કી થવી તે સ્થિતિબધ

આ કર્મો જ્યારે બધાય છે ત્યારે તે પ્રકૃતિના બધની સાથે જઘન્યથી કે ઉત્કૃષ્ટથી આ કર્મ આત્મા સાથે કેટલા કાળ સુધી રહેશે તેની મર્યાદા નક્કી થઈ જાય છે અને તેને જ સ્થિતિબધ કહેવામા આવે છે

(૩) રસબધ –પ્રકૃતિબધ અને સ્થિતિબધની સાથે તે કર્મની તીવ્ર, તીવ્રતર, તીવ્રતમ અથવા મદ, મદતર કે મદતમ ઇત્યાદિ રૂપથી ફળ ચખાડવાની શક્તિનુ નિર્માણ થવુ તે રસ બધ આ રસબધને અનુભાગબધ અથવા અનુભાવબધ પણ કહેવાય છે

(૪) પ્રદેશબધ –જ્યારે કાર્મણવર્ગણા આત્મા સાથે ચોટે છે ત્યારે તે તે કર્મના ભાગે કેટલા દલની વહેચણી કરવી તેનુ પ્રમાણ નક્કી કરવુ તે પ્રદેશબધ

આ ચારે બધભેદોથી બધાયેલ કર્મ જ્યારે અનુભવવામા આવે છે ત્યારે તે તે કર્મના ઉદયને અનુસારે જીવ સસારમા વિચિત્રતાને ભજનારા થાય છે

ઉત્તર–આત્માનો ઊર્ધ્વગમન સ્વભાવ હોવા છતા સહકારી
કારણરૂપ ધર્માસ્તિકાય અલોકમા ન હોવાથી આત્મા અલોકમા
જતો નથી, લોકના અન્તભાગે અટકી જાય છે

લોકના અગ્રભાગે બિરાજમાન સિદ્ધાત્માને શરીર હોતુ નથી
તેથી એમનુ દૃશ્ય સ્વરૂપ હોતુ નથી, પરતુ તેમના આત્મ
પ્રદેશોનો વિસ્તાર પૂર્વના દેહની અપેક્ષાએ ⅔ ભાગ પ્રમાણ હોય છે

સિદ્ધ આત્મા ત્યા પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવમા–નિજાનદમા
લીન હોય છે

જગતના જીવ માત્રનુ શુદ્ધ સ્વરૂપ સિદ્ધાત્મા સમાન છે
પરતુ અનાદિ દોષોના બલથી આજે તે ખ્યાલમા પણ આવતુ
નથી આત્મા એટલો બધો પરાધીન થઈ ગયો છે કે તે પોતાનુ
સામર્થ્ય ભૂલી જડનો દોરવાયો દોરાયે જાય છે કૃત્ય અકૃત્યને
ભૂલી જાય છે અતિ અધમ કોટિના કાર્યો પરમ આનદથી કરે
છે પરિણામે કર્મસત્તા તેની ઉપર ત્રાપે ભરાઈ તેના તે તે કાર્યનો
બદલો આપે છે

કર્મસત્તા એ વિશ્વની મહાસત્તા છે તેની સત્તા ચોમેર
ફેલાયેલી છે બાલથી માડીને વૃદ્ધ, એકેન્દ્રિયથી માડી પચેન્દ્રિય
બધા તેની આજ્ઞાને અનુસરે છે સુખ–દુ ખ, યૌવન જરા, જીવન
અને મરણ આ બધુ કર્મને આધીન છે

કર્મસત્તાનો ન્યાય નિષ્પક્ષપાતી છે કોઈની પણ શેહ–શરમ
રાખ્યા સ [illegible] રીને અનુસારે પોતાનો ન્યાય આ

પ્રમાણ બે ભેદે છે (૧) પ્રત્યક્ષ, (૨) પરોક્ષ

તાત્ત્વિકભેદ ન હોવા છતા અહિં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ વિષયક જ્ઞાનમા આગમિક દૃષ્ટિથી તાર્કિક દૃષ્ટિ કઇક ભિન્ન પડે છે

આગમિક વિચારણાને અનુસારે પ્રત્યક્ષનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે ' अश्नोति व्याप्नोति पदार्थान् इति अक्ष ' પદાર્થોને જે વ્યાપ્ત કરે-જાણે તે અક્ષ અર્થાત્ આત્મા અને આત્મ સાક્ષાત્ જે જ્ઞાન થાય તે પ્રત્યક્ષ 'अक्षस्य प्रतिगतम्-प्रत्यक्षम्' અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો કે મનની અપેક્ષા વિના આત્મ સાક્ષાત્ જે જ્ઞાન થાય તે પ્રત્યક્ષ

આ વિચારણાથી લોકવ્યવહારમા જેને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કહેવામા આવે છે તે ઇન્દ્રિયાદિ દ્વારા થતુ જે સાક્ષાત્ જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષની કોટિમા ગણાતુ નથી પરતુ અનુમાનાદિની જેમ તે પણ પરોક્ષ કોટિમા જ ગણાય છે

જ્યારે તાર્કિક વિચારણાને અનુસારે તો 'स्पष्ट प्रत्यक्षम्' વિશિષ્ટ સ્પષ્ટતાવાળુ જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ એમ જણાવેલ છે તેમજ આગળ જણાવે છે કે 'तद् द्विप्रकारम् साव्यवहारिक परमार्थिक च' અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન બે પ્રકારનુ છે સાવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ અને પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ,

ત્યા બાહ્ય ઇન્દ્રિયાદિ સાધનોથી જે જ્ઞાન થાય તે સાવ્યહારિક પ્રત્યક્ષ અને બાહ્ય ઇન્દ્રિયાદિ સામગ્રીથી નિરપેક્ષ આત્મ સાક્ષાત્ જે જ્ઞાન તે પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ જણાવેલ છે

ઈહિત કરેલ પદાર્થનું અવધારણ, અર્થાત્ નિશ્ચયાત્મક જે બોધ તે અપાય તે પણ પૂર્વોક્ત રીતે છ પ્રકારે છે

નિશ્ચય સ્વરૂપ બોધને જે સ્થિર કરવો-ધારી રાખવો તે ધારણા તે પણ પૂર્વોક્ત રીતે છ પ્રકારે છે

આ ધારણા (૧) અવિચ્યૂતિ (૨) વાસના અને (૩) સ્મૃતિના ભેદથી ત્રણ પ્રકારે પણ છે

નિશ્ચયસ્વરૂપ બોધને ધારી રાખવો તે ઉપયોગથી ચૂકવું તે (૧) અવિચ્યૂતિ (૨) અવિચ્યૂતિ અને સ્મૃતિ વચ્ચેના ગા તે બોધની જે વાસના-સંસ્કારો તે વાસના અને (૩) ન વિષયના સંસ્કારોને જાગૃત કરવા, સ્મરણમાં લાવવા તે

રીતે મતિજ્ઞાન સામાન્યથી બે પ્રકારે, ચાર પ્રકારે, પ્રકારે અને વિશેષ રીતે વિચારતા બહુ આદિ ભેદથી ને ૩૪૦ ભેદે પણ થાય છે

ાન તે મતિપૂર્વક થાય છે તે સામાન્યથી ચૌદ અથવા છે થી ત... મૂત્રમાં શ્રુતજ્ઞાન (૧) અંગબાહ્ય અને પ્રવિષ્ટ ... ભેદ બતાવી અંગબાહ્ય અનેક ને અ... ાણ (દ્વાદશાંગી રૂપ) જણાવેલ દેવે ... નિમિત્તક, અનુમાન નિમિત્તક ... જણાવેલ છે

... કે—આ બે

જ્ઞાન બે કાર્ય કરે છે (૧) અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ અને (૨) સ્વ-પરનો વ્યવસાય જ્ઞાનનુ આધ્યાત્મિક ફળ મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે જે તાર્કિક ક્ષેત્રમા મુખ્યતયા વિવક્ષિત નથી

અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ અને પદાર્થનુ જ્ઞાન એ તો એક સિક્કાના બે ભાગ છે

જૈન દર્શનમા જ્ઞાન એ આત્માનો મુખ્ય ગુણ છે આ જ્ઞાનની પૂર્વાવસ્થા પ્રમાણ કહેવાય છે અને ઉત્તરાવસ્થા ફળ છે પરંતુ આત્મા પ્રમાણ અને ફળ બન્ને રૂપથી પરિણતિ કરે છે એથી પ્રમાણ અને ફળ અભિન્ન માને છે વળી કાર્ય અને કારણરૂપથી સ્વરૂપભેદ અને પર્યાયભેદ થવાથી તે ભિન્ન છે

અસ્વસંવેદીજ્ઞાન, સંશય, વિપર્યય અનધ્યવસાય આદિ પ્રમાણાભાસ છે કારણ કે તેના દ્વારા પ્રવૃત્તિના વિષયનુ યથાર્થ દર્શન થતુ નથી

નૈયાયિકો પાંચ હેત્વાભાસો માને છે, જ્યારે જૈન દર્શનકારોમા આચાર્ય સિદ્ધસેને (૧) અસિદ્ધ, (૨) વિરુદ્ધ અને (૩) અનૈકાન્તિક આ ત્રણ હેત્વાભાસો માનેલ છે

આ રીતે અન્ય દર્શનોથી વિલક્ષણ એવુ પ્રમાણનુ સ્વરૂપ જૈન દર્શનની માન્યતાને અનુસારે સામાન્યથી કહ્યુ ત્યા કોઈ સ્થળે વિવક્ષાભેદ પણ છે જે અન્ય ગ્રંથોથી વિસ્તૃતપણે જાણવો ઉપયોગી છે

વિશ્વના વિરાટ સ્વરૂપને જાણવાનો પ્રકાર તે સ્યાદ્વાદ છે, કે જેમા વિવક્ષિત ધર્મોને જાણીને પણ અન્ય ધર્મોનો નિષેધ કરવામા આવતો નથી તેને ગૌણ અથવા અવિવક્ષિત સ્વરૂપે સ્વીકારવામા આવે છે, અને આ રીતે સપૂર્ણ વસ્તુને મુખ્ય-ગૌણ ભાવથી સ્પર્શવામા આવે છે

સ્યાદ્વાદનો પર્યાયવાચક શબ્દ અનેકાતવાદ છે શ્રી હેમચદ્ર સૂરીશ્વરજી મ જણાવે છે કે 'स्याद्वादादित्ति अनेकान्तवादात्' એટલે સ્યાદ્વાદ કે અનેકાતવાદ સ્વરૂપથી એક જ છે, છતા અપેક્ષા વિશેષે ક્યારેક તેમા નજીવો ફેરફાર પણ જાણી શકય છે

મનુષ્યની દૃષ્ટિ જ્યારે અનેકાત તત્ત્વોનો સ્પર્શ કરનારી બની જાય છે ત્યારે તેની સમજાવવાની શૈલી પણ અદ્વિતીય જ હોય છે તે એમ વિચારે છે કે મારે તે શૈલીથી વચન પ્રયોગ કરવા જોઇએ કે જેનાથી વસ્તુતત્ત્વનુ યથાર્થ પ્રતિપાદન થાય

આ શૈલીના નિર્દોષ પ્રકારની આવશ્યકતાએ "સ્યાદ્વાદ"નો આવિષ્કાર કર્યો છે "સ્યાદ્વાદ"મા 'स्याद्' શબ્દ પ્રત્યેક વાકય સાપેક્ષ હોય છે તેનુ સૂચન કરે છે "स्याद् अस्ति' વાક્યમા 'अस्ति' પદ વસ્તુના અસ્તિત્વ ધર્મનુ મુખ્ય રૂપથી પ્રતિપાદન કરે છે, તો 'स्यात्' શબ્દ તેમાં રહેલ 'नास्तित्व' આદિ શેષ અનત ધર્મોના સદ્ભાવનુ સૂચન કરે છે અર્થાત્ વસ્તુ 'अस्ति' માત્ર જ નથી, તેમા ગૌણરૂપથી 'नास्तित्व' આદિ ધર્મો પણ વિદ્યમાન છે

મનુષ્ય અલ્પજ્ઞાની પ્રાણી છે તેથી તેની દૃષ્ટિમા અમુકારનુ

અનેક યુદ્ધો ખેલનાર, ભયંકર શસ્ત્રોના આઘાતો સહન કરનાર પણ શ્રમણ જીવનના પાલનમાં મંદ બની જાય છે આથી જ ગૃહસ્થોને માટે (જે આત્માઓ શ્રમણ જીવનનું પાલન કરવા સમર્થ નથી તેઓ માટે) જ્ઞાનીઓએ શ્રાવક ધર્મની પ્રરુપણા કરી છે કે જેથી તે આત્માઓ શ્રાવક ધર્મનું સુંદરતયા પાલન કરી ક્રમશઃ અનાસક્તિભાવ કેળવી સર્વ વિરતિનું પાલન કરવા સમર્થ બની શકે છે

શ્રમણ જીવન સ્વીકારવા ઇચ્છનાર દરેક વ્યક્તિઓએ બાહ્ય સાધનો જેવા કે-લાખોની માલ-મિલ્કત, મોટર ગાડી, બંગલો, સ્ત્રી, પુત્ર, પરિવાર, સગા-સંબંધીઓ વગેરે અને અભ્યંતર સાધન મૂર્છા, વિષય કષાયો વગેરેનો ત્યાગ કરવાનો હોય છે અને શ્રી વીતરાગ પરમાત્મા શ્રી જિનેશ્વરદેવે પ્રરુપણા કરેલ ત્રિકાલાબાધિત જિન આજ્ઞા-જિનશાસનનું શરણ સ્વીકારી સર્વ વિરતિના પાલન પંથે પ્રયાણ કરવાનું હોય છે

એથી શ્રમણ જીવન સ્વીકારનાર આત્માઓ બાહ્ય અભ્યંતર સાધનોને છોડી મૂર્છાદિનો ત્યાગ કરી ગુરુવર્યોની સમીપે સંયમ સ્વીકારે છે, પંચ મહાવ્રતમય સાધુજીવનના નિયમો પાલન કરવા તત્પર બને છે

આ રહ્યા તે પાંચ મહાવ્રતો ..

(૧) 'सव्वाओ पाणाइवायाओ वेरमणं' આ પ્રથમ મહાવ્રત છે આ વ્રતથી નાના કે મોટા, સૂક્ષ્મ કે બાદર જીવો અપરાધી હોય કે નિરપરાધી હોય, તેમની જાણ્યે અજાણ્યે કોઇ પણ રીતે હિંસા ન થઈ જાય તેવી પ્રતિજ્ઞા ધારણ કરવામાં આવે છે

આ વ્રતના રક્ષણ ખાતર મુનિ મહાત્માઓ કોઈ પણ વસ્તુ લેવા મુકવાના પ્રસંગે કે તેવા અન્ય પ્રસંગે अणुजाणह जस्सुग्गहो એમ રજા માગી તે ભૂમિ આદિનો ઉપયોગ કરે છે

(૪) 'मव्वाओ मेहूणाओ वरमण' મૈથુન એ સર્વ અનર્થોનું મૂળ છે અસંખ્ય જીવોની હિંસાનું કારણ છે માટે જ્ઞાનીઓએ મૈથુનનો ત્યાગ કરવાનું કહ્યું છે તેથી સર્વવિરત આત્માઓ આ પ્રતિજ્ઞા ગ્રહણ કરે છે કે 'હું યાવજ્જીવ ત્રિવિધે ત્રિવિધે મૈથુનનો ત્યાગ કરું છું'

સાધુએ દેવી, માનુષી અને તિર્યંચની સાથેના મૈથુનનું અને સાધ્વીજીએ દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યંચ સાથેના મૈથુનનું વર્જન કરવું જોઈએ

આ વ્રતના રક્ષણ ખાતર મહાત્માઓ મૈથુન ન સર્ગના સાધનો સર્વથા તજે છે, નવવિધ બ્રહ્મચર્યની વાડોનું પાલન કરે છે

જૈન દર્શનકારોએ મૈથુનને અનેક દોષોનું કારણ માનેલ છે નવ લાખ સંજ્ઞી જીવો અને અસંખ્ય અસંજ્ઞી જીવોના નાશનું સાધન માનેલ છે પાંચે મહાવ્રતનો ભંગ મૈથુનમાં જોવાયો છે

જ્ઞાનીઓ તો ત્યાં સુધી જણાવે છે કે–દુષ્કૃત્યને યાદ કરી તેનો પશ્ચાત્તાપ કરવો, ભૂલની માફી માગવી પરંતુ મૈથુનનું સેવન થયું હોય અથવા તેના નિમિત્તના પ્રસંગ બન્યા હોય તેનું સ્મરણ પણ ન કરવું

કાઢે છે સૂર્યાસ્તથી સૂર્યોદય પછીની બે ઘડી સુધી આહાર પાણી સર્વથા ત્યજે છે શક્તિ હોય ત્યા સુધી એકાશન આયબીલ આદિ કરે છે

ધોમધખતા તાપમા ઉઘાડા માથે અને અડવાણે પગે વિચરે છે છત્રી કે જોડાનો ઉપયોગ કરતા નથી કે કડકડતી ઠડીમા અગ્નિ કે રજાઈ આદિ વાપરવાની ઇચ્છા ધરાવતા નથી

આવુ કઠોર સાધુ જીવન છે, કઠિન આલોચના છે જેથી આ જીવન 'લોઢાના ચણા ચાવવા જેવુ ' દુષ્કર ગણાય છે છતાંય પ્રભુશાસનની એ બલિહારી છે કે આવુ કડક આચરણ બારનભરમા એકેડો નહિ હજારોની સખ્યામાં પાલન કરનારા પુણ્યાત્માઓ છે અધકારભર્યા આકાશમા ટમટમતા તારલિયા છે જે મહાપુણ્યની નિશાનીરૂપ છે

જે સાધુ જીવન પાળવા અસમર્થ છે છતા ધર્મનુ પાલન શક્ય અશે કરવા ચાહના રાખે છે તેવા વર્ગને ઉદ્દેશી 'બાર વ્રત'નુ નિરૂપણ કરવામા આવેલ છે આ વ્રતોનુ પાલન કરનાર પુરુષવર્ગને શ્રાવક અને સ્ત્રીવર્ગને શ્રાવિકા કહેવામા આવે છે

બાર વ્રતો (૧) પાચ અણુવ્રત, (૨) ત્રણ ગુણવ્રત અને (૩) ચાર શિક્ષાવ્રતો, એ ત્રણ વિભાગમા વહેચાયેલ છે

(૧) મહાવ્રતોની અપેક્ષાએ નાના વ્રતો હોવાથી આને અણુ= નાના વ્રત (અણુવ્રત) કહેવામા આવે છે તેના નામ આ પ્રમાણે છે (૧) સ્થૂલ પ્રાણાતિપાત વિરમણ વ્રત, (૨) સ્થૂલ

જ્ઞાન ભણનારે આ આઠ દોષો અવશ્ય વર્જવા જોઈએ

(૨) દર્શનાચાર —

જે પદાર્થ જેવા સ્વરૂપે હોય તે પદાર્થની તેવા સ્વરૂપે પ્રતીતિ કરવી તે દર્શન, મિથ્યા પ્રતીતિ મિથ્યા સ્વરૂપ હોવાથી દર્શન તરીકે અહિં જણાવેલ નથી દર્શનને નિર્મલ રાખવા આચાર્ય સ્વય તેના આઠે આચારોનુ પાલન કરે છે અન્યને પણ પાલન કરાવે છે તે આઠ આચારો આ મુજબ છે

(૧) નિ શકિત -શાસ્ત્રવચનમા શ કા કરવી નહિ

(૨) નિ કાક્ષિત -અન્યમતની અભિલાષાથી પણ દૂર રહેવુ

(૩) નિર્વિતિગિચ્છા-ધર્મ મ બધી ફળમા સ દેહ ન રાખવો અથવા સાધુ સાધ્વીના મલિન ગાત્ર, વસ્ત્રાદિની દુર્ગ છા ન કરવી

(૪) અમૂઢદષ્ટિ-જૈન ધર્મ પ્રત્યે દઢતા ધરાવવી

(૫) ઉપબૃ હણા-સમ્યકત્વી કે સાધર્મિકના અલ્પ ગુણની પણ શુદ્ધ મનથી પ્રશ સા કરવી, સેવા ભક્તિથી ઉત્સાહિત કરવા

(૬) સ્થિરીકરણ-મ દ શ્રદ્ધાવાળા અથવા શ્રદ્ધાથી પતિત બનેલને માર્ગે લાવી ધર્મમા સ્થિરતા કરાવવી

(૭) વાત્સલ્ય-સાધમિ ક પ્રત્યે વાત્સલ્ય રાખવુ, પ્રેમભાવ ધરાવવો

(૮) પ્રભાવના-જિનશાસનની પ્રભાવના કરવી, તપાચરણ દુષ્કર ક્રિયા આદિથી સદ્ધર્મને વિશેષત. પ્રદીપ્ત કરવો.

૮ કાયગુપ્તિ-ઉક્ત ત્રણે પ્રકારના આચરણોથી કાયાનો નિગ્રહ કરી તપ-સંયમાદિ સત્કાર્યમાં કાયાને જોડવી તે

આ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ એમ આઠ પ્રકારે ચારિત્રાચાર છે

(૪) તપાચાર :-જેમ માટીમાં મળી ગયેલ (મિશ્રિત થયેલ) સુવર્ણાદિ ધાતુને અગ્નિમાં તપાવવાથી તે ધાતુ માટીથી છુટા પડી પોતાનું અસલ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે તેમ કર્મરૂપ મળથી (મિશ્રિત થયેલ) ખરડાયેલ જીવ તપશ્ચર્યારૂપ અગ્નિના પ્રયોગથી શુદ્ધ થઇ નિજરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે

तप्यन्ते येन कर्माणि तत् तपः-જેના દ્વારા કર્મો તપાવાય તે તપ

તપને જીવનમાં વણી લેવા તેના બાર આચાર જણાવેલા છે તેમાં મુખ્ય બે ભેદ છે (૧) બાહ્યતપ (૨) અભ્યંતર તપ

(૧) બાહ્યતપ-જે તપથી વ્યવહારમાં લોકો તેને તપસ્વી કહે, જે તપથી બાહ્ય શરીરને અસર થાય તે તેના છ ભેદ છે ૧ અનશન, ૨ ઊણોદરી, ૩ વૃત્તિસંક્ષેપ, ૪ રસત્યાગ ૫ કાયક્લેશ અને ૬ સંલીનતા

બાહ્યતપના આ જ છ આચારો ગણાય છે

(૨) અભ્યંતર તપ-જે તપથી વ્યવહારમાં તપસ્વી જણાય નહિ જેનાથી બાહ્ય શરીરને ખાસ અસર થાય નહિ અને કર્મો શીઘ્ર નાશ પામે તે તેના પણ છ ભેદ છે ૧ પ્રાયશ્ચિત્ત, ૨

ણામે ભયકર પીડા અને બળતરા, તેના જેવુ છે અનુકુળ વિષયો સુખનો આભામ કરાવે પણ ક્ષણભર પછી તો તે જ વિષયો ભયકર નરકાદિમા લઇ જઈ અનેક પ્રકારના દુ ખોનો અનુભવ કરાવે જ્ઞાનીઓ કહે છે કે આ સમાર દુ ખરૂપ છે દુ ખફળવાળો છે, અને દુ ખની પરપરાઓનો ખડકવો કરનાર છે

આ મ મારમા માતા એ પુત્રી અને પત્ની પણ કોઇ ભવમા થાય પત્ની કોઇ ભવે માતા, પિતા, પુત્ર કે પતિ પણ બને, એટલે ભયકર આની વિષમતા છે

આવી વિચારણાઓ દ્વારા સ સારથી ઉબકી જવાય છે આને લગતી અન્ય વિચારણાઓ પણ આમાં સમાવેશ પામે છે

૪ એકત્વ ભાવના —

હુ એકલો છુ, મારુ કોઇ નથી, જેને હુ મારાપણાની બુદ્ધિથી જોડુ છુ જેના માટે દિવસ ને રાત ટાઢ કે તડકો, ભૂખ કે તૃષાને હુ ગણકારતો નથી તે માતા, પિતા, પુત્ર કે પત્ની મારા દુ ખમા જરાય મને સહાય કરનારા નથી, મરતો મને બચાવી શકે તેમ નથી જન્મ્યો છુ એકલો અને જવાનુ છે પણ એકલાએ જ જે કઈ પાપ-પુણ્ય કરીશ તેના ફળ મારેજ ભોગવવાના છે કહેવાતા સગા તેમા જરાય ભાગીદાર નથી ઈત્યાદિ વિચારણાઓ એકત્વભાવની સૂચક છે

આ ભાવનાથી જીવ અનાસક્તભાવ કેળવી આત્માવલબી બને છે

(૮) અપૂર્વકરણ—અપ્રમત્ત અવસ્થામાં સ્થિર થયેલ આત્મા પુરુષાર્થના પ્રબળ આલંબને આગળ વધી આ ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત કરે છે અહિં મોહનીય કર્મનો સર્વથા ક્ષય કે ઉપશમ કરવાની સંપૂર્ણ તૈયારી થાય છે

(૯) અનિવૃત્તિ ગુણસ્થાનક—આ ગુણસ્થાને આવેલ આત્મા મોહનીય કર્મનો ક્ષય કે ઉપશમ કરવાનો આરંભ કરી સૂક્ષ્મ લોભને છોડી શેષ સર્વનો ક્ષય કે ઉપશમ કરે છે

(૧૦) સૂક્ષ્મ સંપરાય—અહિં આવેલ આત્મા શેષ રહેલ સૂક્ષ્મ લોભનો પણ અહિં ચરમ સમયે નાશ થાય છે અહિં સંપરાય એટલે કષાય થાય છે

(૧૧) ઉપશાન્ત મોહ ગુણસ્થાન—મોહનો સંપૂર્ણતયા ઉપશમ કરી જઘન્ય એક સમયથી યાવત્ અન્તર્મુહૂર્ત સુધી અહિં રહે છે પછી જે ક્રમે તે આગળ વધેલ છે તે જ ક્રમે પાછો પડે છે અથવા અહિં મૃત્યુ પામે તો આત્મા અનુત્તર વિમાને દેવ થાય છે

૧૨) ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાન—આ ગુણસ્થાને મોહનીય કર્મનો સર્વથા ક્ષય થયેલ હોય છે સાથે અહિં અન્ય ઘાતી કર્મનો પણ સર્વથા ક્ષય કરે છે આ ગુણસ્થાને ચિત્તયોગની પરાકાષ્ઠારૂપ શુક્લધ્યાને આરુઢ થાય છે જેથી ઘાતીકર્મો વિશુદ્ધિરૂપ અગ્નિમાં બળી ભસ્મસાત્ થાય છે

(૧૩) સયોગીકેવલી—ઘાતીકર્મનો ક્ષય થતાની સાથે જ આત્મા આ ગુણઠાણે આવે છે અહિં નિર્મલ સંપૂર્ણતર કેવળ

એ વિચાર સત્ય નથી, જીવના બે પ્રદેશો ત્રણ પ્રદેશો, સખ્યાત પ્રદેશો, અસખ્યાત પ્રદેશો યાવત્ એક પ્રદેશ ન્યૂન જીવના સવ પ્રદેશો પણ જીવ છે એ પ્રમાણે કહી શકાય નહિ પણ સપૂર્ણ લોકાકાશના પ્રદેશ પ્રમાણ પ્રદેશવાળો એ જ જીવ કહેવાય છે

આ પાઠ ઉપરથી મનન કરી તિષ્યગુપ્તાચાર્યે એવો નિર્ણય કર્યો કે જ્યા સુધી એક પ્રદેશ ન્યૂન હોય ત્યા સુધી શેષ સઘળા પ્રદેશોને જીવ ન કહી શકાય તેથી નક્કી થાય છે કે તે અતિમ પ્રદેશમા જ જીવ છે માટે અતિમ પ્રદેશમા જ જીવ માનવો જોઈએ એ જ પ્રમાણે દ્રવ્યનો વિચાર કરીએ તો દરેક પદાર્થના અતિમ પ્રદેશો જ દ્રવ્ય માનવા જોઈએ આ નિર્ણયને અનુસાર તેઓ "અન્ત્ય પ્રદેશવાદ" ફેલાવવા તૈયાર થયા

પરતુ આમલકપ્પા નગરીમા મિત્રશ્રી નામના શ્રાવકે કુરિયાનો સાથવો વગેરે વહોરાવવાના બહાને તેમને ભૂલ સમજાવી તિષ્યગુપ્તે ભૂલનો એકરાર કરી આલોચના કરી પુન સ્વગચ્છમા આગમન કર્યુ

(૩) આર્ય અષાઢાચાર્ય –ભગવાન મહાવીર પરમા માના મુક્તિગમનથી ૨૧૪ વર્ષ બાદ શ્વેતામ્બિકા નામની મહાનગરીમા આર્ય અષાઢાચાર્ય પધાર્યા, તેઓની વૈરાગ્યરસ સિંચની વાણીથી લોકો ધર્માભિમુખ બન્યા આર્ય અષાઢાચાર્યે પણ અનેક ઓ અપ્રમત્તભાવે કરાવી.

। ચૈત્યમા મુનિઓને 'યોગ'

સઘળી અષાઢાચાર્ય સ્વય કરાવના

એ વિચાર સત્ય નથી, જીવના બે પ્રદેશો, ત્રણ પ્રદેશો, સખ્યાત પ્રદેશો, અસખ્યાત પ્રદેશો યાવત્ એક પ્રદેશ ન્યૂન જીવના સર્વ પ્રદેશો પણ જીવ છે એ પ્રમાણે કહી શકાય નહિ પણ સપૂર્ણ લોકાકાશના પ્રદેશ પ્રમાણ પ્રદેશવાળો એ જ જીવ કહેવાય છે

આ પાઠ ઉપરથી મનન કરી તિષ્યગુપ્તાચાર્યે એવો નિર્ણય કર્યો કે જ્યા સુધી એક પ્રદેશ ન્યૂન હોય ત્યા સુધી શેષ સઘળા પ્રદેશોને જીવ ન કહી શકાય તેથી નક્કી થાય છે કે તે અતિમ પ્રદેશમા જ જીવ છે માટે અતિમ પ્રદેશમા જ જીવ માનવો જોઈએ એ જ પ્રમાણે દ્રવ્યનો વિચાર કરીએ તો દરેક પદાર્થના અતિમ પ્રદેશો જ દ્રવ્ય માનવા જોઈએ આ નિર્ણયને અનુસાર તેઓ "અન્ત્ય પ્રદેશવાદ" ફેલાવવા તૈયાર થયા

પરતુ આ મકદપા નગરીમા મિત્રશ્રી નામના શ્રાવકે કુશિયાનો સાથવો વગેરે વહોરાવવાના બહાને તેમને બોધ સમજાવી તિષ્યગુપ્તે ભૂલનો એકરાર કરી આલોચના કરી પુન સ્વગચ્છમા આગમન કર્યું

(૩) આર્ય અષાઢાચાર્ય –ભગવાન મહાવીર પરમાત્માના મુક્તિગમનથી ૨૧૪ વર્ષ બાદ શ્વેતામ્બિકા નામની મહાનગરીમા આર્ય અષાઢાચાર્ય પધાર્યા, તેઓના વૈરાગ્યરસ મિશ્રિત વાણીથી અનેક લોકો ધર્માભિમુખ બન્યા આર્ય અષાઢાચાર્યે પણ અનેક ક્રિયાઓ અપ્રમત્તભાવે કરાવી.

આ દિવસોમા પોલાષાઢ નામના ચૈત્યમા મુનિઓને 'યોગ' ચાલતા હતા, સઘળી ક્રિયા શ્રી અષાઢાચાર્ય સ્વય કરાવતા

પ્રકરણ ૧

બૌદ્ધ દર્શન

કોઈ પણ લોકોત્તર વ્યક્તિ તરફ માનવસમૂહનો આદર ભક્તિભાવભર્યો હોય એ સહજ છે એના ગુણો કલ્પનાતીત બને છે ગૌતમબુદ્ધ પણ એક એવી પ્રતિભાસંપન્ન વ્યક્તિ હતા જેમના જીવનની આસપાસ અનેક દંતકથાઓ સંકળાયેલ છે આમ હોવા છતાં ગૌતમબુદ્ધના કુલ, જન્મ અને જીવન પ્રસંગો અને પ્રાચીન પાલી પુસ્તકોને આધારે અવિરોધી પ્રમાણોને સામે રાખીને કહી શકાય તેમ છે

ગૌતમબુદ્ધના જન્મ પહેલા પ્રાચીન હિંદમાં ભિન્ન ભિન્ન સોળ ગણરાજ્ય રાજ્યો હતાં એ રાજ્યોમાં કેટલાંક રાજ્યો

નિકાયના કહેવા મુજબ તેમનો તારુણ્યમદ, આરોગ્યમદ અને જીવિતમદ સમૂલ નષ્ટ થઇ ગયો હતો શુદ્ધોદને બુદ્ધ વિલાસમા ડુબ્યો રહે તેવા અનેક પ્રયત્નો કર્યા હતા અતતે વિરાગી બને તે હેતુથી બુદ્ધના યશોધરા સાથે લગ્ન કરવામા આવ્યા તથાપિ બુદ્ધનો વૈરાગ્ય ભાવના નષ્ટ ન થતા સસારના વિચિત્ર પદાર્થોને તમજ બનાવોને જોતા વધુ તીવ્ર બની અને છેવટે તેમણે પોતાની વહાલસોયી પત્ની યશોધરા અને બાળક રાહુલનો ૧૯મા વર્ષે ત્યાગ કરી મહાભિનિષ્ક્રમણ કર્યું તેણે આડાર કાલામનો તાત્ત્વિક ઉપદેશ સાભળ્યો પરતુ તેમને સતોષ થયો નહિ છેવટે તપશ્ચર્યા કરીને આત્મમથન કરતા કરતા પચીસ વર્ષની ઉમરે પોતાની પ્રજ્ઞાના પ્રકર્ષથી ગૌતમને અરુવેલમા ચાર આર્યસત્યોની પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિ થઇ અને ત્યાર બાદ વૈશાખિ પૂર્ણિમાના રોજ બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત થયુ સારનાથમા કૌણ્ડિન્ય આદિ પચવર્ગીય, પચ ભિક્ષુઓની સામે પોતે પોતાનો પ્રથમ ઉપદેશ આપીને તેમને ધર્મ ચક્રપ્રવર્તન કર્યું ગણરાજ્યના આદર્શ પર બુદ્ધે ભિક્ષુઓના સઘની સ્થાપના કરી અને માનવ ક્લેશોથી મુક્ત થાય તે હેતુથી વિનય તથા ધર્મની શિક્ષા જનસાધારણને માગધી ભાષામાં આપી ૪૨૬ વિ પૂ વૈશાખી પૂર્ણિમાના રોજ એસી વર્ષની અવસ્થામા કુશીનગરમા નિર્વાણ પામ્યા. જન્મ, બોધિસત્ત્વ અને નિર્વાણ પ્રાપ્તિની ઘટનાઓ એક જ તિથિ વૈશાખી પૂર્ણિમાના રોજ બની હતી આથી બુદ્ધ ધર્મ માટે આ તિથિ અત્યત પવિત્ર માનવમા આવે છે

વિશ્વભરમા ધર્મ પ્રચારનુ સર્વ પ્રથમ વ્યવસ્થિત તત્ર

(આચાર સંબંધી ગ્રંથ) અને અભિધમ્મપિટક (દાર્શનિક વિષયોનું વિવેચનાત્મક ગ્રંથ) આ પિટકોમાં અનેક નાના મોટા ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે જેમ કે—સુત્તપિટકમાં પાંચ નિકાય છે નિકાય એટલે સૂત્રસમૂહ (૧) દીર્ઘ નિકાયમાં ૩૪ સૂત્ર, મજ્ઝિમ નિકાયમાં ૧૫૨ સૂત્ર, સંયુત્ત નિકાયમાં ૫૦ સંયુત્ત, અંગુત્તર નિકાયમાં ૧૧ નિપાત અને ખુદ્દક નિકાયમાં [illegible] ગ્રંથ, જેમાં બુદ્ધની ૪૦૩ ઉપદેશાત્મક ગાથાઓ [illegible] ધમ્મપદ તથા બુદ્ધના પૂર્વજન્મની [illegible] ૫૫૦ કથાઓના સંગ્રહરૂપ [illegible] ૬૫ ૩ ખુદ્દક પા. [illegible] ધમ્મસુ, વિભંગ, [illegible] બુદ્ધઘોષ [illegible] છે સુત્તપિટક [illegible] [illegible] [illegible]

આ ચાર મુખ્ય શાખાઓમા બીજી ઘણી શાખાઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે

(૧) માધ્યમિક શૂન્યવાદના પ્રચારક નાગાર્જુન હતા તેઓ દક્ષિણ ભારતના નિવાસી બ્રાહ્મણ હતા અને પાછળથી તેમણે બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો તેઓએ પોતાના અકાટ્ય તર્ક વડે શૂન્યવાદના સિદ્ધાંતોનુ પ્રરૂપણ કરેલ છે શૂન્યવાદ માને છે કે પ્રમાતા, પ્રમેય, પ્રમાણ અને પ્રમિતિ એ ચારેય તત્ત્વ અવસ્તુ રૂપ છે, કારણ કે તેનો વિચાર કરતા તે અશ્વશૃંગની જેમ અવસ્તુરૂપે પ્રતિભાસિત થાય છે આથી આ વાદ બાહ્યાર્થને કે વિજ્ઞાનને માનતો નથી તેની દૃષ્ટિના તો શૂન્ય જ પરમાર્થ સત્ય છે આ શૂન્ય કોઈ અભાવવાચી શબ્દ નથી પરંતુ આ અનિર્વચનીય તત્ત્વનો દ્યોતક છે જે સત, અસત સદસત્ કે આ બ નથી ભિન્ન નથી આ ચારેય કોટિયોથી ભિન્ન તથા વિલક્ષણ હોવાથી આ પરમાર્થ શૂન્ય નામથી ઓળખાય છે આ આધ્યાત્મિક મધ્યમાર્ગ બતાવનાર દર્શન હોવાથી તેનુ નામ માધ્યમિક પણ કહેવાય છે

(૨) યોગાચાર વિજ્ઞાનવાદ—આ વાદના પ્રવર્તક તરીકે મૈત્રેયને માનવામા આવે છે તેમણે અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે આ સંપ્રદાયની માન્યતા છે કે બાહ્ય પદાર્થનુ કંઈ અસ્તિત્વ નથી, પરંતુ ચિત્તનુ અસ્તિત્વ છે આથી ચિત્ત જ એક માત્ર સત્તા છે તેઓ વિજ્ઞાનના પ્રવાહને ચિત્ત કહે છે બહાર દેખાતા પદાર્થો મનની અંદર રહેલા છે આથી તેઓ કહે છે કે દૃશ્ય

વિના વસ્તુનુ જ્ઞાન થતુ નથી અર્થાત્ બાહ્ય પદાર્થનુ જ્યા સુધી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય નહિ ત્યા સુધી કેવળ માનસિક પ્રતિરૂપના આધારે પદાર્થનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ શકતુ નથી આ મતના પ્રવર્તકોમા વસુબધુ તથા સઘભદ્રનો ઉલ્લેખનીય ફાળો છે

ધાર્મિક વિષયોને લઈને બૌદ્ધમતના બે સપ્રદાય થયેલ છે હીનયાન અને મહાયાન હીનયાનમા બૌદ્ધ ધર્મનુ પ્રાચીન સ્વરૂપ જોવા મળે છે અને તે ઇશ્વરને બદલે કર્મ અને ધર્મને માને છે ધર્મને લીધે કર્મના ફળનો નાશ થતો નથી પણ પોતાના કર્માનુસાર જ પ્રત્યેક વ્યક્તિ શરીર, મન તથા નિવાસસ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે આમા બુદ્ધ ધમ્મ અને સઘ ત્રણેયને શરણે જવા કરતા ધમ્મ ઉપર વધુ ભાર મૂકવામા આવેલ છે આ યાનનો મૂળ મત્ર છે આત્મ દીપો ભવ ભારતના દક્ષિણ તથા પૂર્વના સિલોન, બર્મા, સ્યામ, જાવા આદિ પ્રદેશોમા બુદ્ધની મૌલિક શિક્ષાઓને પ્રાચીન સ્વરૂપને માનનાર હીનયાનનો પ્રચાર છે

મહાયાનવાદી થેરવાદને પોતાની દૃષ્ટિથી હેય માનીને તેને હીનયાન એટલે કે નિર્વાણ પ્રાપ્તિનો નિકૃષ્ટ માર્ગ કહે છે અને પોતાના સિદ્ધાતને મહાયાન કહે છે તાત્પર્ય એ છે કે હીનયાન એટલે નાની ગાડી, જેના દ્વારા ... આ દ્વારા
પોતાના લક્ષ્યે પહોચી ... ન એટલે
મોટી ગાડી, જેના ...
શકે છે આ

ચાર પ્રકાર છે—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન ઉપમાન અને શબ્દ (આ ચારેય પ્રમાણોની સવિસ્તાર ચર્ચા આગળ કરાશે)

પ્રમેય—યથાર્થ જ્ઞાનમા ભાસિત થનાર પદાર્થ પ્રમેય કહેવાય છે પ્રમેયના બાર પ્રકાર છે તે આ પ્રમાણે—આત્મા શરીર ઇન્દ્રિય, અર્થ બુદ્ધિ મન પ્રવૃત્તિ દોષ પ્રેત્યભાવ, ફળ દુઃખ અને અપવર્ગ

સંશય—અનિશ્ચયાત્મક જ્ઞાનને સંશય કહે છે તે ત્રણ પ્રકારનો હોય છે (૧) સાધારણ ધર્મ નિમિત્તક (૨) અસાધારણ ધર્મ નિમિત્તક અને (૩) વિપ્રતિપત્તિ નિમિત્તક

પ્રયોજન—જે ઉદ્દેશ્યથી મનુષ્ય કોઇ કાર્યમા પ્રવૃત્ત થાય છે, તે પ્રયોજન છે જેમ જ્ઞાનના ઉદ્દેશ્યથી મનુષ્ય અધ્યયનમા પ્રવૃત્ત થાય છે, સ્વર્ગના ઉદ્દેશ્યથી મનુષ્ય યજ્ઞાનુષ્ઠાનમા પ્રવૃત્ત થાય છે અને મોક્ષના ઉદ્દેશ્યથી શમ-દમાદિના અનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે પ્રયોજન બે પ્રકારના હોય છે એક દૃષ્ટ અને બીજુ અદૃષ્ટ ગૌતમ મુનિ સ્પષ્ટ કહે છે કે યમર્થમધિકૃત્ય પ્રવર્તતે તદ્ પ્રયોજનમ્ ।

દૃષ્ટાન્ત—વ્યાપ્તિને જણાવવા માટેનું જે સ્થાન હોય છે તેને દૃષ્ટાન્ત કહેવાય છે જેમ જ્યા જ્યા ધુમાડો છે ત્યા ત્યા અગ્નિ છે આ વ્યાપ્તિને જણાવનાર સ્થળ તરીકે રસોડાને કહેવામા આવે છે અને દૃષ્ટાન્ત કહેવામા આવે છે

સિદ્ધાન્ત—જે પદાર્થ પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય તે-સિદ્ધાન્ત છે

એનુ કારણ શરીર છે જીવાત્માએ પાચ કોશોથી પર થવાનુ છે અવિદ્યયા મત્યુ તીર્ત્વા વિદ્યયાऽમતત્વમશ્નુત અર્થાત અવિદ્યાથી મૃત્યુને તરીને વિદ્યાવડે અમૃતત્વને પામે છે એટલે કે સ્વરૂપાવસ્થાનુ જ્ઞાન થવુ તેનુ નામ મુક્તિ છે

જીવાત્માની ત્રણ અવસ્થાઓ હોય છે જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્ત. ચોથી તુરીયા અવસ્થા એ ઇન્દ્રિયાતીત ભૂમિકા છે તુરીયા એ જ બ્રહ્મ ત્રણેય અવસ્થાની મૂક સાક્ષીરૂપે એ અવસ્થા જીવાત્મા ત્રણેય અવસ્થાઓની પેલી પાર જઇને તુર્યાવસ્થા સાથે એકરૂપ થાય તેનુ નામ મોક્ષ અવિદ્યા એ જીવાત્માનુ કારણ શરીર છે અવિદ્યાને લીધે જીવ ઇન્દ્રિયાદિ વિષયોમા બધાયેલો પોતાને માને છે આત્માના ચિતન, મનન દ્વારા સત્યનુ સમ્યક્ દર્શન થતા જીવ અવિદ્યાથી મુક્ત થાય છે અને તેની સાથે જ તેની બધી ભ્રમણાઓ નાશ પામે છે જીવાત્મા અને પરમાત્મા અને વિશ્વ સૌનુ એકત્વ સધાય છે આથી જીવને અમરત્વ ચિરશાન્તિ સાપડે છે

સૃષ્ટિક્રમ –અદ્વૈત વેદાન્તના મતમા પરમાર્થ મા એકજ દૃક્-રૂપ પદાર્થ છે આને આત્મા અથવા બ્રહ્મ કહે છે દ્વૈત તો અવિદ્યાથી કલ્પિત છે એના અનુસાર આત્મા અને દૃશ્ય એમ બે પદાર્થ થાય છે આમા દૃક્ ત્રણ પ્રકારનુ હોય છે (૧) જીવ, (૨) ઇશ્વર અને (૩) સાક્ષી કારણીભૂત માયા-રૂપ ઉપાધિથી વિશિષ્ટ હોવાથી ઇશ્વર કહેવાય છે અન્તકરણ અને તેના સસ્કારથી યુક્ત અજ્ઞાન ઉપાધિથી વિશિષ્ટ હોવાથી જીવ કહેવાય છે ઇશ્વર

अनुभव "हु शरीरी छु" आ रूपमा थाय छे ए तन्मूलक सुखदु खनो अनुभव थाय छे अर्थात् देहमा ज्या सुधी अह ता-ममतानु ज्ञान रहे छे, त्या सुधी सुख-दु खनु भान थाय छे श्रुति पण कहे छे—न हि व शरीरस्य सत प्रियाप्रिययोरपहति-रस्ति अर्थात् शरीरनी साथे सबध रहेवाथी प्रिय अने अप्रियनो नाश थतो नथी प्रियना ससर्गने ज सुख तथा अप्रियना ससर्गने ज दु ख कहेवामा आवे छे आने ज बध कहेवामा आवे छे आनाथी छुटवु तेनु नाम मुक्ति आ मुक्तिमा कोई अपूर्व वस्तुनी प्राप्ति थती नथी परतु पोताना मूळरूपमा रहेवु तेनु नाम मोक्ष छे आथी सिद्ध थाय छे के अविद्यानो विनाश ए ज मोक्ष छे अविद्यानो नाश केवळ विद्या द्वारा ज थई शके छे आत्माना साक्षात्कारने ज अद्वैत वेदान्तना मतमा विद्या कहेवामा आवे छे आत्मानो साक्षात्कार थवाथी जीवित होवा छता पण मुक्त कहेवाय छे आने जीवन्मुक्त कहेवाय छे पछी ज्यारे आयुष्य समाप्त थाय छे त्यारे ते मोक्षने पामे छे, पछी जन्म थतो नथी

सारांश ए छे के—शाकर वेदान्तना अनुसार परमार्थ मा एक ज ब्रह्मतत्त्व कूटस्थ नित्य पदार्थ छे एना सिवाय जे चराचरात्मक जगत प्रतीयमान थई रह्यु छे, ते मायानो ज विलास छे, अर्थात अविद्यानु ज परिणाम छे ब्रह्मनो साक्षात्कार थवाथी प्रपचनु भान थतु नथी ब्रह्म एटले आत्मा आत्मा अने परमात्मामा जे भेद लागे छे ते केवळ उपाधिकृत

श्री वैष्णव सम्प्रदाय

આ સમ્પ્રદાયનો પ્રવાહ દ્રાવિડ દેશમા શરૂ થયો છે આ
પ્રદાયના આચાર્ય શ્રી રામાનુજાચાર્ય છે પણ રામાનુજાચાર્યના
પદેશનુ મૂળ ઘણું ઊંડુ દ્રાવિડ વૈષ્ણવ ભક્તિમા છે શ્રી રામાનુજ
હેલા દ્રાવિડ ભક્તો જેઓ આલવારો કહેવાય છે તેઓ થયા છે
। આલવારો ભક્તો કહેવાય છે, જેની સખ્યા બારની છે આ
રમાથી સાત બ્રાહ્મણો એક સ્ત્રી, એક ક્ષત્રિય, બે શૂદ્રો અને એક
ગાર નામની અન્ત્યજ જાતિમા થયેલ છે આ આલવારો આદ્ય
દયના વિષ્ણુ ભક્તો હતા આ સમ્પ્રદાયમા આલવારો ભક્તો પછી
ચાર્યો થયા જેમા સર્વ પ્રથમ શ્રીનાથ મુનિ થયા, ત્યાર પછી
નાથ મુનિના પૌત્ર શ્રી યામુનાચાર્ય થયા, કે જેઓ અનેક
ાઓમા પારગત તેમજ વાદકુશળ હતા ત્યાર પછી શ્રી પેરૂમ
દૂર નામના ગામમા શ્રી રામાનુજનો જન્મ થયો, જેમના
તાનુ નામ શ્રી આસુરી કેશવ પેરૂમાલ તથા માતાનુ નામ
િમિપિરા શ્રીયાર હતુ

શ્રી રામાનુજે બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર લખવામા આવેલ બોધાયન
ત્તિને અનુસરીને બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર ભાષ્ય લખ્યુ, જે શ્રી ભાષ્ય
રીકે ઓળખાય છે ત્યાર બાદ તેમના શિષ્યો દ્વારા અનેક
ંથોની રચના કરવામા આવી, જેને લીધે શ્રી વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાયનો
ારો પ્રચાર-પ્રસાર થયો.

શ્રીરામાનુજાચાર્યનો વિશિષ્ટાદ્વૈત મત છે જેનો સાર આ

રૂપ છે કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ વગેરે મોક્ષના ઉપાયરૂપ ગણાતા બીજા સાધનો ખરી રીતે ભક્તિ દ્વારા જ ઉપયોગી છે માટે એ ગૌણ સાધન છે મુખ્ય સાધન તો ભક્તિ અને પ્રપત્તિ જ છે

સંક્ષેપમા રામાનુજાચાર્યે ચલાવેલો શ્રી સંપ્રદાય કહેવાય છે આના અનુયાયીઓ કપાળમા ધોળી માટીના બે લીટા કરી, તેની નીચે એ બેને જોડનારો લીટો કરી અને ઉભા બે લીટાની વચ્ચે હળદરનો ત્રીજો લીટો કરે છે આના અનુયાયીઓ દક્ષિણમા વધારે છે

પ્રકરણ ૧૧

સનક સંપ્રદાય

દ્વૈતાદ્વૈત અથવા ભેદાભેદ મતના પ્રવર્તક શ્રી નિમ્બાર્કાચાર્ય છે. નિમ્બાર્કાચાર્યે વેદાંત સૂત્ર ઉપર વેદાંત પારિજાત સૌરભ નામની નાની ટીકા લખી છે. આ ઉપરાંત દશશ્લોકી અથવા સિદ્ધાન્તરત્ન નામનો એક અન્ય ગ્રંથ લખ્યો છે. દશશ્લોકીમાં પોતાના મતના સર્વ સિદ્ધાંતો ટૂંકામાં વર્ણવેલ છે. નિમ્બાર્કના શિષ્ય શ્રીનિવાસે વેદાંત પારિજાત સૌરભ ઉપર ભાષ્ય લખ્યુ છે, અને શ્રીનિવાસના શિષ્ય પુરુષોત્તમાચાર્યે દશશ્લોકી ઉપર વેદાંત રત્ન મંજુષા નામની ટીકા લખી છે. આ ઉપરાંત આ સનક સંપ્રદાયના અનેક ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયા છે.

રીકે માનતા હતા તેઓએ અનેક ગ્રંથોની રચના કરી છે જેમા બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર અણુભાષ્ય ભાગવત ઉપર સુબોધિની ટીકા, તત્ત્વાર્થ દીપ નિબંધ, પૂર્વ મીમાંસા ભાષ્ય આદિ ગ્રંથો ઉલ્લેખનીય છે

શ્રી વલ્લભાચાર્યજીનો મત શુદ્ધાદ્વૈત છે તેઓના મતે પરમેશ્વર એને શુદ્ધ અદ્વૈત છે એ જ પરમ તત્ત્વ છે શ્રુતિ એને પરબ્રહ્મ કહે છે, સ્મૃતિ એને પુરુષોત્તમ કહે છે, ભાગવત એને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે પરમેશ્વર શુદ્ધ છે, નિર્મળ છે, સર્વ પ્રકારના મળથી, દોષોથી રહિત છે પ્રકૃતિના વિકારોથી એ પર છે, માયાના દોષ એને લાગતા નથી માયા એને વશ છે એ શુદ્ધ પરમ તત્ત્વ અદ્વૈત છે, સર્વ વ્યાપક છે એ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે એ પોતે સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર અને સર્વ પ્રાકૃત ધર્મોથી રહિત છે તેઓ કર્તા, હર્તા તથા ભોક્તા છે જીવો ઈશ્વરના અંશ છે ઈશ્વરમા જે જે ગુણો રહેલા છે તે તે ગુણો જીવમા રહેલા છે, પરંતુ જીવો બદ્ધ થવાથી પોતાના ગુણ ભૂલી જાય છે અને તેથી તેમનામા દીનતા, કલેશ આદિ દોષો પ્રવેશે છે

આ જગત પણ ઈશ્વરનુ જ સ્વરૂપ છે, પરંતુ એનામા કેવળ ઈશ્વરનો સત્તા-અંશ જ પ્રગટ થયેલો છે જીવમા સત્ તથા ચિત્ અંશ પ્રગટ થયેલો છે, આનંદ અંશ તિરોભાવ પામેલો છે એને તિરોભાવ કહેવામા આવે છે

આ જગત તે ઈશ્વરનુ કાર્ય છે એ ઈશ્વર આ જગતનુ કારણ છે ઈશ્વરની ઇચ્છાથી આ જગતની રચના થયેલી છે ઈશ્વરની માયા, પ્રકૃતિ, પરમાણુ કે કોઈ અન્ય પદાર્થ જગતન

પ્રમાણાપવાદ, પ્રયોગભેદ સ્વરૂપ અર્થનો વિચાર કરેલ છે તૃતીયાધ્યાયમા શ્રુતિ લિઙ્ગ આદિ પ્રમાણોમા પૂર્વ પૂર્વના પ્રાબલ્યનો વિચાર કરવામા આવેલ છે આથી સિદ્ધ થાય છે કે સર્વત્ર બધાનુ નિર્ણાયક શ્રુતિરૂપ એક જ પ્રમાણ છે, અને તેની અપેક્ષાયે બધા પ્રમાણો દુર્બળ છે ચતુર્થાધ્યાયમા પ્રધાન અપ્રધાનીભૂત પ્રયોક્તૃત્વનો વિચાર, પચમમા શ્રુતિ આદિ છ પ્રમાણોનો વિચાર, છઠ્ઠા અધ્યાયમા કર્મ, કર્મનો અધિકારી આદિની ચર્ચા, સપ્તમ અધ્યાયમા અતિદેશનો, આઠમા અધ્યાયમા પ્રત્યક્ષ વચનના અભાવમા પણ સ્પષ્ટ લિગોથી અતિદેશનો તેમજ અસ્પષ્ટ લિગોથી અતિદેશનો વિચાર, નવમામાં ઊહનો વિચાર, દશમામા બાધના હેતુભૂત દ્વાર લોપના વિધાનનો, અગીયારમા તત્ર વિષયક તેમજ બારમા અધ્યાયમા પ્રસગ, તત્રી, નિર્ણય, સમુચ્ચય અને વિકલ્પનો વિચારમા કરવામા આવેલ છે

મીમાસાનુ મુખ્ય ધ્યેય વૈદિક કર્મકાડની પુષ્ટિ કરવાનો છે તે પુષ્ટિ બે રીતે કરવામા આવેલ છે (૧) વૈદિક વિધિ નિષેધોનો અર્થ સમજવા માટે અને એક બીજામા એની સગતિ બેસાડવા માટે વ્યાખ્યા પદ્ધતિનો નિર્ણય કરવો અને (૨) કર્મકાડના મૂળ સિદ્ધાતોનુ યુક્તિ દ્વારા પ્રતિપાદન કરવુ

કર્મકાડ માને છે કે આત્મા અવિનાશી છે તેથી મૃત્યુ પછી પણ વિદ્યમાન રહે છે અને સ્વર્ગમા કર્મોના ફળને ભોગવે છે કોઇ એવી શક્તિ છે કે જે કર્મોના ફળને સુરક્ષિત રાખે છે વેદ અપૌરુષેય છે અને આ જગત સત્ય છે આથી આપણુ જીવન અને કર્મ સ્વપ્ન માત્ર નથી અર્થાત્ મિથ્યા નથી.

આપણી ઇન્દ્રિયો જ બાહ્ય વસ્તુઓની ઉપલબ્ધિનુ સાધન છે તેના દ્વારા જગત જે રૂપે દેખાય છે, તે રૂપમા જગત સત્ય છે આ સસારમા ત્રણ પ્રકારની વસ્તુઓનુ જ્ઞાન આપણને થાય છે (૧) શરીર જે ભોગાયતન છે, (૨) ઇન્દ્રિયો જે ભોગસાધન છે અને (૩) પદાર્થ જે ભોગવિષય છે આ ત્રણ વસ્તુઓથી યુક્ત નાનારૂપ આ સસાર અનાદિ તથા અનત છે મીમાસા દર્શન મૂળ જગતની ઉત્પત્તિ તેમજ પ્રલયને માનતુ નથી વ્યક્તિ ઉત્પન્ન અને નાશ પામે છે આ રીતે જગતને સત્ય સ્વીકારી અને વેદ દ્વારા પ્રતિપાદિત સ્વર્ગ નરક, અદૃષ્ટ આદિ અનેક અતીન્દ્રિય વિષયોની પણ સત્તા માને છે આથી મીમાસા દર્શન અનેક વસ્તુવાદી છે

મીમાસાદર્શન કાર્યની ઉત્પત્તિ માટે કારણ ઉપરાત શક્તિને પણ માને છે આ શક્તિ એક વિશિષ્ટ પદાર્થ છે

મીમાસાના મતે આત્મા કર્તા તથા ભોક્તા બને છે તે વ્યાપક તેમજ પ્રતિ શરીરમા ભિન્ન છે જ્ઞાન, સુખ, દુ ખ તથા ઇચ્છાદિ ગુણ તેમા સમવાય સબધથી રહે છે આથી આત્મા જ્ઞાન સુખાદિરૂપ નથી કુમારિલના મતે તો આત્મામા ચિત્ તથા અચિત્ બન્ને અશ રહે છે આમા ચિદશથી આત્મા પ્રત્યેક જ્ઞાનનો અનુભવ કરે છે અને અચિદશથી તે પરિણામને પ્રાપ્ત કરે છે આત્મા ચૈતન્ય સ્વરૂપ નથી પણ ચૈતન્ય વિશિષ્ટ છે આત્માનુ જ્ઞાન આત્મ સવિત્તિ દ્વારા જ થઈ શકે છે આત્મા જ્ઞાનનો કર્તા તેમજ જ્ઞાનનુ કર્મ બન્ને બેઉ આદિ

દા ત જ્ઞાતાજ્ઞાત સિદ્ધિ । અર્થાત્ તુ

પ્રકરણ ૧૯

વૈશેષિક દર્શન

ભગવાન કણાદ સ્વયં કપોત-વૃત્તિથી પોતાનો જીવન નિર્વાહ કરતા. તેઓએ જે અપૂર્વ જ્ઞાન-ભંડાર લોકકલ્યાણ માટે કરેલ છે, તેનાથી કેવળ ભારતવર્ષ જ નહીં, પણ સમસ્ત સંસાર તેનો ઋણી રહેશે. મહર્ષિ કણાદ ખેતરમાં પડેલા અનાજના દાણાઓને એકત્ર કરીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા હતા. આથી તેમને કણાદ કહેવામાં આવે છે. એમના દર્શનનું નામ વૈશેષિક છે, કારણ કે આ દર્શનમાં વિશેષને પણ પદાર્થ માનેલ છે. આ દર્શનને ઔલુક્ય દર્શન પણ કહેવામાં આવે છે. કારણ કે તેમના પિતાનું નામ ઉલૂક હતું. મહર્ષિ ગૌતમની માફક મહર્ષિ કણાદ પણ પ્રમાણ પ્રમેયાદિ સો. પદાર્થોના તત્ત્વ જ્ઞાનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ માને છે.

લીલાવતી ગ્રંથ, લૌગાક્ષિ ભાસ્કર કૃત તર્ક કૌમુદી, જગદીશ કૃત તર્કામૃત મિત્રમિશ્ર રચિત પદાર્થ ચંદ્રિકા ભગીરથ મેઘ કૃત દ્રવ્ય પ્રકાશિકા, વિશ્વનાથ પંચાનન કૃત ભાષા પરિચ્છેદ, જેના પર પોતે સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલિ નામની ટીકા લખેલી છે અન્ન ભટ્ટનો તર્ક સંગ્રહ બધાથી અત્યન્ત લોકપ્રિય ગ્રંથ બન્યો છે તે સરલ અને સંક્ષિપ્ત હોવાથી છાત્રોપયોગી પુસ્તક બન્યો છે આના ઉપર ગ્રંથકારે તર્ક સંગ્રહ દીપિકા નામની ટીકા લખી છે આ ઉપરાંત તર્કસંગ્રહ ઉપર નીલકંઠની તર્ક દીપિકા પ્રકાશ શ્રીનિવાસની મુરંકરતરુ, ગોવર્ધન કૃત ન્યાયબોધિની આદિ અનેક ટીકાઓ લખાયેલ છે

તત્ત્વમીમાંસા

આ સંસારમાં જેટલા પ્રાણી છે તે બધા દુઃખથી છૂટવા ઇચ્છે છે અને તે પરમાત્માને જાણ્યા સિવાય છૂટી શકે તેમ નથી આથી શ્રુતિ કહે છે કે—તમેવ વિદિત્વાતિમૃત્યુમેતિ। નાન્યઃ પન્થા વિદ્યતેઽયનાય અર્થાત્ પરમાત્માને જાણીને જ આત્યન્તિક દુઃખથી મુક્ત થવાય છે બીજો કોઈ માર્ગ નથી. પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર શ્રવણ મનન અને નિદિધ્યાસનથી થાય છે

વૈશેષિક દર્શન મુખ્યતયા બે પ્રમાણ માને છે (૧) પ્રત્યક્ષ અને (૨) અનુમાન અનુપલબ્ધિપ્રમાણનો પ્રત્યક્ષમાં અને બાકીના પ્રમાણોનો અનુમાનમાં અન્તર્ભાવ કરે છે વૈશેષિકો જગતની વસ્તુઓને માટે પદાર્થ શબ્દનો વ્યવહાર કરે છે અસ્તિત્વ અભિધેયત્વ અને જ્ઞેયત્વ આ પદાર્થનું સામાન્ય લક્ષણ છે

જન્ય ઇન્દ્રિય એટલે શરીરમા અધિષ્ઠિત તે યત્ર જેના દ્વારા પ્રત્યક્ષ વિષયનુ જ્ઞાન થાય છે શુદ્ધ પૃથ્વીના પરમાણુઓથી જે ઇન્દ્રિય બની છે, તે ઘ્રાણેન્દ્રિય કહેવાય છે આના દ્વારા ગંધ ગ્રહણ થાય છે આ ઇન્દ્રિય નાસિકાના અગ્રભાગમા રહે છે અને પૃથ્વીના વિશિષ્ટ ગુણ ગંધને ગ્રહણ કરે છે શરીર અને ઇન્દ્રિયના સિવાય જેટલી પાર્થિવ વસ્તુઓ સંસારમા છે, તે વિષય કહેવાય છે આ બધા વિષયો જીવના ઉપભોગ માટે હોય છે દા ત માટી, પથ્થર, ફળ, ફુલ આદિ

જલ—रूपरस स्पर्शवन्त आपो द्रवा स्निग्धा અર્થાત્ જલમા રૂપ, રસ અને સ્પર્શ આ ગુણો રહેલા છે દ્રવત્વ જલનો સ્વાભાવિક ગુણ છે ચિકાશપણુ તે જલનો વિશેષ ગુણ છે જલ પરમાણુ રૂપમા નિત્ય અને કાર્યરૂપમા અનિત્ય છે કાર્યરૂપી જલના ત્રણ ભેદ થાય છે શરીર, ઇન્દ્રિય અને વિષય જલનુ શરીર વરુણલોકમા માનવામા આવે છે રસનેન્દ્રિયના અગ્રભાગવડે રસનુ ગ્રહણ કરાય છે નદી, સમુદ્ર આદિ જલના વિષયો છે

તેજ—रूप स्पर्शवत् અર્થાત્ અગ્નિમા રૂપ અને સ્પર્શ બે ગુણ હોય છે શુદ્ધ અગ્નિનો સ્પર્શ ઉષ્ણ અને રૂપ ભાસ્વર હોય છે અગ્નિ પણ પરમાણુ રૂપમા નિત્ય અને કાર્યરૂપમા અનિત્ય છે શરીર, ઇન્દ્રિય અને વિષયભેદથી કાર્યરૂપ અગ્નિ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે આગ્નેય શરીર અયોનિજ હોય છે એનુ અસ્તિત્વ સૂર્યલોકમા મનાય છે તેજ પરમાણુઓથી જે ઇન્દ્રિય બની છે તેને ચક્ષુરિન્દ્રિય કહે છે આના દ્વારા રૂપનુ ગ્રહણ થાય છે

હૃદય એ મનનું અધિષ્ઠાન છે જે ઇન્દ્રિય સાથે ન યોગ થાય છે તે ઇન્દ્રિયના વિષયને મન તત્કાળ ગ્રહણ કરી લે છે મનના વિષયો ચિન્ત્ય, વિચાર્ય ઉહ્ય, ધ્યેય અને સંકલ્પ-આ પાંચ મનના વિષયો છે તેમ આયુર્વેદમાં કહેલ છે

ગુણ—ગુણ દ્રવ્યાશ્રયી હોય છે, ને નિરાધાર રહી શકતુ નથી ગુણ અગુણવાન હોય છે એટલે કે ગુણનો ગુણ હોતો નથી ગુણ સંયોગ કે વિભાગ સાથે કોઈ સંબંધ ધરાવતો નથી આશય એ છે કે ગુણ-દ્રવ્યાધિનત્વ, નિર્ગુણત્વ અને નિષ્ક્રિયત્વ હોય છે ગુણના ચોવીસ ભેદો છે—રૂપ રસ ગંધ સ્પર્શ, સંખ્યા પરિમાણ, પૃથક્ત્વ સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ પ્રયત્ન ગુરુત્વ, સ્નેહ, ધર્મ, અધર્મ, શબ્દ અને સંસ્કાર

કર્મ—જે એક જ દ્રવ્યને આશ્રયે રહે, પોતે ગુણથી રહિત હોય અને સંયોગ-વિભાગનું નિરપેક્ષ કારણ રહે તે કર્મ કહેવાય છે કર્મ પાંચ પ્રકારનું છે ઉત્ક્ષેપણ, અપક્ષેપણ, આકુંચન, પ્રસારણ અને ગમન

સામાન્ય-સામાન્ય એટલે જાતિ, જે સમાન રૂપથી અનેક વસ્તુઓમાં રહે [illegible] ગાય સંસારના પ્રત્યેક [illegible] ગાય જાતિ એક જ છે જાતિ સ્વતંત્ર એક હોય છે પણ અનેક વ્યક્તિઓમાં સમવેત રહે છે અર્થાત્ જાતિનો [illegible] [illegible] જાતિનો નાશ થતો નથી જાતિ એ [illegible]

સંબંધ તો અનાદિ અને અનંત છે સમવાય સંબંધ નિત્ય છે અને અતીન્દ્રિય હોય છે આથી પ્રત્યક્ષ દ્વારા સમવાય સંબંધનુ જ્ઞાન થઈ શકતુ નથી, પરંતુ અનુમાન દ્વારા જ થઈ શકે છે સમવાય સંબંધ અવયવ–અવયવીમા ગુણ–ગુણીમા ક્રિયા–ક્રિયાવાનમા, જાતિ–વ્યક્તિમા અને વિશેષ નિત્ય દ્રવ્યમા રહે છે

અભાવ—મહર્ષિ કણાદે પદાર્થોની સૂચીમા અભાવનુ નામ આપેલ નથી પ્રશસ્ત પાદ ભાષ્યમા પણ છ પદાર્થોનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે, પરંતુ કાલાન્તરમા અભાવ પણ પદાર્થોની ગણીમા આવી ગયો અને આ રીતે વૈશેષિક દર્શનમા સાત પદાર્થ મનાવા લાગ્યા સપ્ત પદાર્થીમા અભાવની પરિભાષા આ પ્રમાણે છે પ્રતિયોગિજ્ઞાનાધીનજ્ઞાનોઽભાવ: અર્થાત્ જે પદાર્થનુ જ્ઞાન તેના પ્રતિયોગીના જ્ઞાન વિના થઈ શકે નહીં તેને અભાવ કહેવામા આવે છે ઘટ જ્ઞાન વિના ઘટાભાવનુ જ્ઞાન થઈ શકે નહીં અભાવનુ જ્ઞાન સર્વદા ભાવજ્ઞાન ઉપર નિર્ભર રહે છે

અભાવ ચાર પ્રકારનો માનવામાં આવે છે પ્રાગભાવ, ધ્વંસાભાવ, અત્યન્તાભાવ અને અન્યોન્યાભાવ કેટલાક પ્રાચીન આચાર્યોએ અભાવનો પાંચમો ભેદ માન્યો છે તે છે સામયિકાભાવ. કિન્તુ અધુનિક ગ્રન્થકાર આ પાંચમા ભેદનો સ્વીકાર કરતા નથી

સૃષ્ટિ અને પ્રલય

ન્યાય અને વૈશેષિકના મતાનુસાર પરમાણુઓના સંયોગથી સૃષ્ટિ થાય છે આ સંયોગ કેવી રીતે થાય છે તેનુ વર્ણન પ્રશસ્ત પાદાચાર્યે આ પ્રમાણે કર્યું છે

આ ઉપરાંત તેમને વૈતણ્ડિક પણ કહેવામાં આવે છે કારણ કે તેમનું ધ્યેય તેમના મતની સ્થાપના કરવાનું નહિ પણ વૈદિક માર્ગાનુયાયી લોકોના પક્ષનું ખંડન કરવાનું જ હોય છે ખાઓ, પીઓ અને મજા કરો આ તેનું સૂત્ર છે આથી તેનું નામ ચાર્વાક પડ્યું છે ચાર્વાક શબ્દ ચર્વ્ ભોજન કરવું ઉપરથી પણ છે ગુણરત્ન ચાર્વાકની વ્યાખ્યા કરતા કહ્યું છે કે આ લોકો પુણ્ય પાપાદિક પરોક્ષ વસ્તુ જાતને ઉડાવી દે છે કદાચ તેઓ બોલવામાં ઘણા મીઠા હોવાથી પણ તેઓ ચાર્વાક કહેવાતા હોય ચાર્વાક માત્ર પ્રત્યક્ષને જ માને છે અને ભૌતિક જગતને જ ચરમ સત્ય અને લૌકિક સુખને પરમધ્યેય માને છે

પ્રમાણ વિચાર—ચાર્વાક દર્શન મુખ્યત્વે પ્રમાણ સંબંધી વિચારો ઉપર જ આધારિત છે ચાર્વાક દર્શન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને જ માને છે ઇન્દ્રિય દ્વારા જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત તે જ યથાર્થ જ્ઞાન છે તેઓ કહે છે કે અનુમાન પ્રમાણ નિશ્ચયાત્મક નથી આ રીતે શબ્દ પ્રમાણ પ્રામાણિક નથી કારણ કે અપ્રત્યક્ષ વસ્તુઓના સંબંધમાં શબ્દ વિશ્વાસ કરવા લાયક હોઈ શકે નહિ આથી વેદને જે અપૌરુષેય માને છે તે તેમની ભ્રાન્તિ છે માટે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જ એકમાત્ર પ્રમાણ છે

તત્ત્વ મીમાંસા—ચાર્વાકદર્શન પૃથ્વી, જલ તેજ અને વાયુ આ ચાર જ જગતના તત્ત્વ છે તેમ માને છે જડ જગત ઇન્દ્રિયો તથા ભૌતિક શરીર આ ચાર ભૂતોથી ઉત્પન્ન થયેલ છે જાતે દ્રવ્ય તેઓ ભેગા થવાથી ભિન્ન ભિન્ન

[illegible] કુદે પિ[illegible]

[illegible] મનો ધર્મ છે [illegible]
[illegible] ધીરે હોવાથી [illegible]
[illegible] મને છે શરીરના [illegible]
[illegible] તેઓ પુરુષ [illegible] માં [illegible]
[illegible] રીતે [illegible] દૃષ્ટિ [illegible]
[illegible] મનની જરૂર નથી તેના લેખે [illegible]

[illegible] જીવનમાં જેટલું સુખ [illegible]
[illegible] જોઈએ સુખ [illegible] જીવનનું [illegible]
[illegible] ધર્મ અને એમને જીવનનું [illegible]
[illegible] માની જીવન વિતાવવું [illegible]
[illegible] દુ:ખિત ન [illegible] જોવાથી [illegible]

નવીન અદ્વિતીય દીપક છે જે પદાર્થના આગોપાગ સ્વરૂપનુ જ્ઞાન કરાવે છે બાહ્ય દીપકથી પદાર્થ ઓળખવામા ભૂલ થાય પણ સ્યાદ્વાદરૂપ આન્તર દીપકથી ભૂલ થવાનો કદી સભવ નથી

ખરેખર સ્યાદ્વાદ એ અનુપમ અમૃત છે જેના પાનથી અજ્ઞાનનુ મૃત્યુ થાય છે, અણુસમજ અદ્દશ્ય થાય છે, પદાર્થ પ્રયેની પક્કડ મજબૂત થાય છે, પ્રતિવાદીઓ પાછા હઠે છે જૈન દર્શનનો જય જયકાર થાય છે

એ સ્યાદ્વાદને અતરના નમસ્કાર

ધર્મની કલ્પના વડે

૧ સ્યાદસ્તિ પ્રત્યેક પદાર્થ વિધિ ધર્મની કલ્પના વડે
કથચિત્ અસ્તિત્વ સ્વરૂપ છે

૨ સ્યાન્નાસ્તિ દરેક વસ્તુ નિષેધ ધર્મની કલ્પનાએ કથચિત
નાસ્તિત્વરૂપ છે

૩ સ્યાદસ્તિ-સ્યાન્નાસ્તિ પ્રતિ વસ્તુમા વિધિ અને નિષેધ
રૂપ ધર્મોથી કથચિત્ અસ્તિત્વ અને કથચિત્ નાસ્તિત્વ સ્વરૂપ છે

૪ સ્યાદવક્તવ્ય પ્રત્યેક પદાર્થ એક સાથે વિધિ નિષેધ
રૂપ ધર્મોથી કથચિત અવક્તવ્ય સ્વરૂપ છે

૫ સ્યાદસ્તિ-અવક્તવ્ય પ્રત્યેક વસ્તુ વિધિરૂપે કથચિત
અસ્તિત્વ અને એકીસાથે વિધિ નિષેધરૂપ ધર્મોની કલ્પનાથી કથ
ચિત અવક્તવ્ય સ્વરૂપ હોઇ તે કથચિત અસ્તિ અવક્તવ્ય છે

૬ 'સ્યાન્નાસ્તિ-અવક્તવ્ય પ્રત્યેક પદાર્થ નિષેધરૂપ ધર્મથી
અને એકી સાથે વિધિ નિષેધરૂપ ધર્મની કલ્પનાથી કથચિત
નાસ્તિ અવક્તવ્ય છે

૭ સ્યાદસ્તિ-નાસ્તિ-અવક્તવ્ય' દરેક પદાર્થ ક્રમથી વિધિ
અને નિષેધરૂપ ધર્મની કલ્પનાથી અને એકી સાથે વિધિ નિષેધ
રૂપ ધર્મોની કલ્પનાથી કથચિત્ અસ્તિ-નાસ્તિ-અવક્તવ્ય સ્વરૂપ છે

ઉપરના દરેક ભાગાના આરભમા સ્યાત્ શબ્દનો પ્રયોગ
કરેલ છે તેનો અર્થ 'કથચિત્=અપેક્ષા વિશેષે' એવો થાય છે
ઘણી વખત કથચિત શબ્દનો ઉપયોગ 'કોઈક અર્થે' એવા
અર્થમા કરવામા આવે છે

तृतीय भंग—घट आदि प्रत्येक वस्तुमां अस्तिपणु पण छे तेम नास्तिपणु पण छे छतांय ते अस्ति नास्तिपणु अव्यव स्थित नथी बन्ने अपेक्षा विशेषे छे जे अपेक्षाए अस्तित्व छे ते अपेक्षाए नास्तित्व नथी अने जे अपेक्षाए नास्तित्व छे ते अपेक्षाए अस्तित्व नथी, अर्थात् आ अस्ति-नास्तिपणु निरपेक्ष नथी, सापेक्ष छे आ आशय स्पष्ट करवा आ भंगनु निदर्शन कर्यु छे

चतुर्थ भंग—प्रत्येक पदार्थमां अनंता धर्मो अस्ति स्वरूपे छे, तेम अनंता धर्मो नास्ति स्वरूपे छे आ दरेक धर्मो एक साथे एक शब्दथी कही शकाता नथी, तेथी बधा धर्मोनी एक साथे विवक्षा करी होय तो ते अवक्तव्य न कही शकाय तेवा बनी जाय छे तेथी आ भांगामां अवक्तव्य शब्दनो प्रयोग कर्यो छतां आ अव्यक्तपणु पण आपेक्षिक छे केमके आ हकीकत उपरोक्त अपेक्षाए छे, अन्य अपेक्षाए आनाथी भिन्न स्वरूप पण घटी ज शके छे आ आशयथी 'स्यात् अवक्तव्य' भंग शोभेल छे

पंचमभंग—ज्यारे पदार्थना अमुक अंशनी 'अस्ति' स्वरूपे विवक्षा करी शेष अंशना अस्ति-नास्तिपणाने अवक्तव्य गणवामां आवे त्यारे अपेक्षाविशेषे आ भंग बने छे

षष्ठभंग—ज्यारे वस्तुना अमुक अंशनी पर स्वरूपे नास्ति पणानी विवक्षा करी शेष अंशना अवक्तव्य स्वरूपने मुख्यतया विचारणा कराय त्यारे अपेक्षा विशेषे आ भंग बने छे

પ્રકરણ ૭

નય

પ્રત્યેક પદાર્થ અનંત ધર્મથી યુક્ત છે તેમાના કોઇ એક ધર્મને મુખ્યપણે ગ્રહણ કરી શેષ અન્ય ધર્મો પ્રત્યે ઉદાસીન ભાવ=ગૌણભાવ રાખીને પદાર્થનું જે વર્ણન કરવુ તેનુ નામ નય છે

નય=વિચાર, નય=અભિપ્રાય

પદાર્થના એક સ્વરૂપનો મુખ્યપણે વિચાર તેનુ નામ નય

નયો અસંખ્ય છે જેટલા વિચારો તેટલા નયો નયો અનંત છે જેટલા ધર્મો પદાર્થના તેટલા નયો થાય

અહિં નયોનો જુદી જુદી રીતે વિચાર થઇ શકે છે

નથી પણ અનેક અપેક્ષાએ વિચારે છે, ક્યારેક પદાર્થને સામાન્ય પણે વિચારે છે, ક્યારેક વિશેષપણે પણ વિચારે છે નએગમ —નગમ

(૨) સંગ્રહનય —જેને થોડામાં ઘણુ ગ્રહણ કરવાનો-સંગ્રહ કરવાનો સ્વભાવ છે, અર્થાત્ જે વિશેષ પદાર્થોને પણ સામાન્ય સ્વરૂપે ગ્રહણ કરે છે જેમ કોઈ એક નામ લેવાથી તે નામને તેના સર્વગુણ, સર્વપર્યાય સાથે ગ્રહણ કરે ઘણા મનુષ્યો હોય તેમા સર્વને મનુષ્યત્વથી સંગ્રહી લે, એકપણે બતાવે આ નય સામાન્યને માને છે તેથી વિશેષને બતાવતો નથી

(૩) વ્યવહારનય —જે લોકવ્યવહારની અપેક્ષા રાખે છે જેમા બહુલતાએ ઉપચાર છે તે વ્યવહારનય

આ નય સામાન્યને વિશેષપણે ગ્રહણ કરે છે સંગ્રહનયથી ગ્રહણ કરેલ પદાર્થોને વિધિપૂર્વક ભિન્ન ભિન્ન કરે છે પદાર્થના બાહ્ય સ્વરૂપને-ગુણોને તે તે પદાર્થ માને છે

આ નય પ્રત્યક્ષ દેખાય તેટલા ગુણોને માને પણ અંદરના પરિણામોની અપેક્ષા આ નય રાખતો નથી, આની દૃષ્ટિ આચાર અને ક્રિયા-પ્રવૃત્તિ તરફ હોય છે

(૪) ઋજુસૂત્રનય —ઋજુ એટલે સરળપણે સૂત્ર-વિચારે તે ઋજુસૂત્ર

અર્થાત્ આ નય વર્તમાનમા જે પ્રમાણે દેખાય તે પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે, પણ ભૂત કે ભવિષ્ય સામુ જોતો નથી ગૃહસ્થ